

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ОСВІТИ

Головний редактор
президент НАПН України,
академік НАН України і НАПН України,
доктор філософських наук, професор
В. Г. Кремень

Друге видання, доповнене та перероблене

Київ
Юріяком Інтер
2021

30-й річниці Незалежності України присвячується

Головний редактор
В. Г. Кремень

Заступники головного редактора:
В. І. Луговий, О. М. Топузов

Відповідальний науковий секретар
С. О. Сисоєва

Члени редакційної колегії:

О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, Н. Г. Нічкало, П. Ю. Саух, Л. Д. Березівська, І. Д. Бех,
В. Ю. Биков, М. С. Гальченко, В. В. Засенко, С. А. Калашнікова, М. О. Кириченко, Л. Б. Лук'янова,
В. Г. Панок, В. О. Радкевич, О. Я. Савченко, М. М. Слосаревський, О. В. Сухомлинська

Видавництво «Юрінком Інтер»
Шеф-редактор В. С. Ковальський

Енциклопедія освіти / Нац. акад. пед. наук України; [гол. ред. В. Г. Кремень; заст. гол. ред.
Е 64 В. І. Луговий, О. М. Топузов; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва; редкол.: О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко,
Н. Г. Нічкало, П. Ю. Саух, Л. Д. Березівська, І. Д. Бех, В. Ю. Биков, М. С. Гальченко, В. В. Засенко,
С. А. Калашнікова, М. О. Кириченко, Л. Б. Лук'янова, В. Г. Панок, В. О. Радкевич, О. Я. Савченко,
М. М. Слосаревський, О. В. Сухомлинська]; 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Юрінком Інтер,
2021. 1144 с.

ISBN 978-966-667-759-7

Енциклопедія освіти – довідкове видання, в якому міститься близько 1500 статей, що висвітлюють проблеми історії, теорії та практики української освіти, поняттєво-термінологічні засади педагогічної й психологічної наук; сучасні освітні парадигми та концепції; освітній процес у закладах освіти різних рівнів і типів, особливості зарубіжних систем освіти; персоналізовану інформацію про педагогів і громадських діячів, котрі сприяли розвитку освіти в Україні; інформацію про суміжні галузі науки, що мають вагомe значення для становлення інноваційної людини, формування конкурентоспроможного людського капіталу.

Видання адресоване вченим, учителям, викладачам, викладачам закладів освіти різних рівнів, психологам, соціальним працівникам, управлінцям, здобувачам освіти, батькам, широкому загалу українського суспільства, міжнародній спільноті, української діаспори, усім, хто цікавиться питаннями навчання, виховання і розвитку особистості.

УДК 37(031)

переживань. Е. о. характеризується високим рівнем саморегуляції довольної психічної активності, гнучкістю та пластичністю в реалізації власних планів, здатністю вносити корекції в систему саморегуляції під час зміни зовнішніх і внутрішніх умов.

Лит.: 1. Эмоциональный интеллект и художественное мышление. URL: http://xn--b1ae6c2a.xn--plai/nauchnye_statji/mocionalnyj_intellekt_i_hudozhestvennoe_myshlenie/. 2. Психология одаренности детей и подростков / под ред. Н. С. Лейтеса. М.: Изд. центр «Академия», 1996. 416 с. 3. Методика діагностики практичного інтелекту учнівської молоді: метод. посіб. / В. П. Тищенко, А. В. Малиношевська, М. Ю. Мельник. Київ: Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2017. 156 с.

В. П. Тищенко

ЕСТЕТИЧНА ОСВІТА – процес пед. взаємодії, спрямований на формування мистецьких компетенцій та досвіду художньо-естетичної діяльності, розвиток естетичної свідомості особистості, емоційно-ціннісного ставлення до мистецтва, людини і світу. Універсальними компонентами Е. о. є: пізнавальний (естетичні знання та уявлення); ціннісний (естетичне сприйняття, інтерпретація, естетична оцінка, естетичне ставлення, естетичні проблеми); діяльнісний (художньо-естетична діяльність); креативний (творча самореалізація особистості); комунікативний.

З огляду на те, що мистецтво усвідомлюється як скарбниця найвищих досягнень людства, як система представлених в образах духовних цінностей, Е. о. – це засіб формування не тільки певного набору мистецьких компетенцій, а і духовно багатой та соціально адаптованої особистості, готової до творчої діяльності. Адже естетичні цінності, естетичні смаки та естетичні потреби є основою духовно орієнтованої особистості, її толерантного ставлення до інших людей, культур та суспільств. З іншого боку, вони допомагають особистості протидіяти впливу масової культури, ідеям насильства, жорстокості, бездуховності. Залучення дітей та молоді до світу мистецтва є унікальним засобом впливу на їх свідомість і поведінку та сприяє розвитку, насамперед, найважливіших психічних, духовних та творчих сил, а тому естетична освіта є вагомим чинником формування особистості, здатної жити і діяти за законами краси, та сприяє

утвердженню в суспільстві гуманних стосунків як загальнолюдської цінності.

Освітнє законодавство України визначає мистецьку освіту як спеціалізований вид освіти, який має особливі умови реалізації, встановлює пов'язаність між собою її ланок, взаємозалежність рівнів і наступність її здобуття в процесі підготовки професійних митців. Мистецька освіта може здобуватися у закладах початкової, профільної, фахової передвищої та вищої мистецької освіти. Згідно з п. 2 ст. 21 Закону України «Про освіту» «Мистецька освіта передбачає здобуття спеціальних здібностей, естетичного досвіду і ціннісних орієнтацій у процесі активної мистецької діяльності, набуття особою комплексу професійних, у тому числі виконавських, компетентностей та спрямована на професійну художньо-творчу самореалізацію особистості і отримання кваліфікацій у різних видах мистецтва».

Наразі в період реформування систем загальної середньої та вищої освіти постало складне завдання модернізації усіх її складників, у тому числі Е. о. Це потребує переосмислення сутності, мети, завдань Е. о., усвідомлення її як культурологічного явища в усій системі освіти загалом.

Лит.: 1. Закон України «Про освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. 2. Шевченко Г. П. Формування духовної культури учнівської молоді засобами мистецтва: методологія, теорія, практика. Луганськ, 2000. 3. Шевченко Г. П., Джабер Х. М. Естетичне виховання у вищих навчальних закладах України в сучасний період. Луганськ, 2004.

Г. П. Шевченко, М. В. Набок

ЕТИКА — термін, що походить від давньогр. *ethos*, яке у первісному розумінні означало «місце перебування», «спільне житло» Згодом затвердилося інше значення цього слова «звичай, вдача, характер». Давньогрецький філософ Арістотель використовував термін «Е.» для позначення чеснот, що стосуються людської вдачі, характеру, на відміну від чеснот діаноетичних, тобто пов'язаних з мисленням, розумом людини. Вперше це поняття вживається у працях мислителя «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика». Отже, під власною назвою наука Е. існує понад 23 століття. Це наука про мораль і використання моральних оцінок у поведінці людини, вона визначає розвиток моральних взаємин і моральної свідомості, а за своєю природою — спрямована

на практичне розв'язування моральних проблем. Завдання Е. — не лише теор. опис моралі, а й обґрунтування моральних ідеалів, зразків моделей людських взаємин і способів їх реалізації. Формалізоване значення цих ідеалів у вигляді системи норм, традицій, профес. етичних кодексів є умовою та інструментом морального виховання, нормативною регуляцією поведінки людей у суспільстві та між собою, в межах їх конкретної проф. діяльності, способом оцінки вчинків. Е. ще називають «практичною філософією», бо вона може реалізуватися лише в індивідуальному виборі людиною способів поведінки.

Основні елементи моральних взаємин, свідомості і діяльності, моральні принципи узагальнені та відображені у категоріях Е. Їх можна класифікувати на три групи: 1) універсальні — добро, справедливість, правда, щастя, любов, добротність та ін., 2) індивід — обов'язок, честь, совість, достоїнство тощо, 3) негативні — ненависть, зрада, заздрість, неправда, злість, підлість. Основною серед цих категорій є добро. У різноманітних етичних теоріях питання «що таке добро, і які критерії його оцінки» є провідним. Отже, Е. має інваріантний зміст та сутність, але у сучасних умовах глобалізованого світу, активного впливу інформ. технологій на людину подекуди можна спостерігати трансформацію суспільної свідомості у бік індивідуалістичних тенденцій. При цьому нормативно-ціннісна структура моральної свідомості сучасної особистості зазнає відповідних змін. Відтак, виклики сучасності зумовлюють необхідність залучення прикладної етики в якості можливого дієвого чинника її розвитку.

Лит.: 1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін. Теоретичні та соціокультурні передумови виникнення прикладної етики // *Прикладна етика: навч. посіб. / за наук. ред. В. І. Панченко*. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 392 с. 2. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. Київ: Вид-во «Києво-Могилянська академія», 2008. 109 с. 3. Малахов В. А. Етика: курс лекцій. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. 214 с.

Л. Л. Хоружа

ЕТИКА ВЧИТЕЛЯ — є домінантною ознакою пед. праці, базовою складовою профес. компетентності вчителя, яка забезпечує ефективність його

діяльності як в організації освітньої діяльності, так і у різноманітних сферах суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Основою Е. в. є сформованість у вчителя особистісно-профес. якостей і цінностей, дотримання моральних норм і гуманістичних принципів, регламентування і виконання на належному рівні фахових обов'язків. Відомий український вчений І. А. Зязюн характеризував Е. в. як відображення загальнолюдських стосунків, сутність морально-психол. сторони діяльності, профес. особливості його поведінки у взаєминах з усіма учасниками пед. процесу.

Е. в. є інтегративною характеристикою профес. діяльності вчителя, яка вбирає в себе соціально значущі елементи суспільної моралі, морально-етичні вимоги до вчителя та ступінь їх трансформації у свідомості та його поведінці. Етика сучасного вчителя не є самоцілью, модною ідеєю пед. удосконалення, вона є відображенням актуальних людських потреб, соціально-психол. закономірностей розвитку особистості. За масштабністю, виявленням у кожному факті пед. дії Е. в. багатofункціональна і торкається виконання ним таких функцій профес. діяльності: виховної, психодидактичної, дидактичної, комунікативної, культурно-просвітницької, корекційно-оцінної тощо.

За своїм змістовим наповненням Е. в. формувалась упродовж тривалого часу та визначалась як вагома компонента в структурі пед. ідеалу, умова гуманізації пед. процесу, регулятор взаємин учителя і учня, основа розвитку і самовдосконалення педагога, ядро пед. систем тощо.

Важливим регулятором Е. в. є дотримання норм і правил Кодексу етики вчителя. Кодекси етичної поведінки вчителя охоплюють вселюдські вимоги та вимоги до його фахової діяльності. У цих документах визначено, систематизовано, упорядковано та закріплено єдину систему норм, правил і критеріїв профес. етики в усіх видах пед. діяльності. В оцінюванні Е. в. важливе значення мають такі її прояви: пед. обов'язок і відповідальність, вчительська справедливість, гідність і повага іншого, об'єктивність, пед. авторитет тощо.

Ефективним інструментом Е. в. є пед. такт, основними характеристиками якого є гуманізація міжособистісних стосунків, терпимість, уникнення конфліктів, управління власними емоціями, володіння різноманітним і активним арсеналом пед. методів. Важливим є створення педагогом етичного тла навчання і виховання школярів (доброзичливість,

взаєморозуміння, співробітництво), що можливо за таких умов: привнесення педагогом особистісного досвіду та емоційного переживання у викладання і повсякденне спілкування з учнями; культивування теплих, емоційно забарвлених взаємовідносин з учнями, щира симпатія до них і тонке сприйняття їх безпосередніх потреб; керування своєю поведінкою, дотримання норм етики, стриманість (емоційна культура); уміння за допомогою гумору, дотепного жарту розрядити обстановку, яка може перетворитися на конфлікт; здатність до емпатії, готовність співчутливо відгукнутися на потреби інших; прагнення до максимальної гнучкості й толерантності; настанова на створення позитивних стимулів для самовідчуття учнів, піднесення їх авторитету тощо.

Лит.: 1. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2011. 256 с. 2. Професійна етика вчителя / Л. В. Серих, В. Г. Чуркіна. Харків: Вид-во Ранок, 2015. 176 с. (Серія «Наша школа»). 3. Хоружа Л. Л. Етичний розвиток педагога: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 208 с.

Л. Л. Хоружа

ЕТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ – філософська наука, об'єктом дослідження якої є мораль, моральність; система моральних норм і цінностей, властива певній спільноті, соціальній, профес. або іншій групі людей; є основою їхньої профес. діяльності з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб.

Для позначення вчення про моральність термін «етика» був уперше застосований Арістотелем, зокрема в назві його наукових праць «Велика етика», «Нікомахова етика», «Евдемова етика».

Е. с. р. регулює поведінку соціальних працівників таким чином, щоб вона зміцнювала їхній авторитет, допомагала у повсякденній діяльності налагоджувати співпрацю з клієнтами, колегами, представниками державних і недержавних організацій та установ. Разом з тим, вона спрямована на захист інтересів клієнта. Профес. діяльність соціального працівника базується на трьох фундаментальних положеннях: повага до людини, визнання її безумовної цінності, незалежно від реальних досягнень і поведінки; людина – унікальна соціальна істота, яка реалізує свою унікальність у стосунках з іншими людьми та залежить від них у розвитку своєї унікальності; людині одвічно притаманна здатність до змін, а

звідси – прагнення до свободи вибору, прийняття рішень.

Принципові орієнтири для фахівців з питань розв'язання моральних проблем та прийняття профес. рішення в етичних питаннях закріплені Етичним кодексом спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України, прийняття якого було ініційовано Українською асоціацією соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи в 2003 р. В основу цього документа покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шри-Ланка) 6–8 липня 1994 р.

Важливою складовою Е. с. р. є принципи: дотримання розумних інтересів клієнта; прийняття клієнта таким, яким він є; відсутність упереджень по відношенню до клієнта; конфіденційність; доброзичливість; безкорисливість; чесність і відкритість; повнота інформування клієнта про заплановані заходи; особиста відповідальність; визнання права клієнта щодо прийняття самостійного рішення на будь-якому етапі спільних дій, оскільки діяльність соціального працівника здійснюється не лише у формальних, але і в неформальних ситуаціях, в інтересах професії і своїх колег, суспільства, клієнта і його соціального оточення. Етичні принципи розкривають зміст соціальної роботи, виражають вимоги до моральної сутності соціального працівника, його профес. призначення та характеру взаємин з іншими, забезпечують загальну спрямованість діяльності і є основою для окремих норм поведінки.

Соціальна робота належить до таких видів профес. діяльності, де не лише профес. знання, уміння та навички, а насамперед особистісні якості фахівця (чесність; совість; об'єктивність; справедливість; тактовність; уважність і спостережливості; терпимість; витримка та стриманість; любов до людей; самокритичність; терпіння; комунікабельність; оптимізм; сила волі; емпатія; прагнення до самовдосконалення; творче мислення) значною мірою визначають ефективність та успішність його роботи.

Основними категоріями Е. с. о. є: етичні стосунки (існують у формі вимог, які висуваються суб'єктами стосунків один до одного з метою виконання профес. обов'язків), етична свідомість (поведінка і діяльність розглядаються вже не як необхідність, а з точки зору їх моральної цінності), етичні дії (діяльність

сприймається виходячи з власної системи цінностей) та профес. обов'язок (моральні обов'язки фахівця стосовно суспільства, колег, клієнтів та їх соціального оточення).

Лит.: 1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с. 2. Енциклопедія освіти / за ред. В. І. Кременя. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 834 с. 3. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с. 4. Спіріна Т. П. Етика соціально-пед. діяльності: навч.-метод. посіб. Київ: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2013. 247 с.

Т. П. Спіріна

ЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — складний багатofакторний процес, який вивчається у більш широкому та вузькому планах. У Е. в. особистості беруть участь родина, заклади освіти, значний вплив має мікросередовище, засоби масової комунікації, культурний рівень суспільства, соціально-економічна ситуація тощо. Дія різноманітних чинників ускладнює управління процесом Е. в. У родині та в умовах закладів освіти Е. в. — процес цілеспрямованої систематичної взаємодії вихователя та вихованця з метою формування в нього системи моральних знань, почуттів, цінностей, оцінок та поведінки згідно з етичними нормами і правилами.

Проблема Е. в. молоді є актуальною у всі історичні часи. Ще у працях Арістотеля, Платона містяться розробки найперших етичних виховних систем та методик їх реалізації. Наук. скарбниця зарубіжної та укр. педагогіки відображає напрацювання вчених щодо виховного потенціалу етики у формуванні підростаючого покоління, розробки виховних систем, технологій (Ж.-Ж. Руссо, С. Френе, Л. Толстой, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.).

Проблема Е. в. — одне з актуальних питань сучасної пед. науки. У своїх дослідженнях учені роблять акценти на етиці спілкування, ставленні особистості до різних об'єктів буття, здійсненні морального вибору в життєвих ситуаціях тощо (Ш. Амонашвілі, І. Бех, К. Журба, Л. Москальова, А. Шемшуріна, Н. Щуркова). За сучасних умов деякі вчені та дослідники віднаходять змістову основу Е. в. у духовній скарбниці християнської етики, значущості релігійного складника у вихованні особистості (В. Жуковський, І. Сіданич).

Об'єкт Е. в. — моральний розвиток людини, її особистісних якостей, системи цінностей, які обумовлюють її ставлення до різних життєвих об'єктів, а саме: до власної особистості, інших людей, держави, різних видів діяльності тощо. Виховний потенціал етики як науки про моральне життя людини, «філософію практичного життя», полягає в тому, щоб допомогти їй визначитися у природі та життєздатності моральних цінностей, зрозуміти їх практичну значущість у вирішенні різних ситуацій людського буття. Предмет Е. в. — специфічні для цього виду виховання принципи, зміст, технології, методи, прийоми та форми, спрямовані на реалізацію виховних завдань. Зміст Е. в. завжди детермінований суспільними перетвореннями. Кожна епоха формує свою мораль, систему цінностей. У кризових, перехідних соціальних ситуаціях визначення сутності Е. в. залежить від спадкоємності, переосмислення духовної культури та стану суспільства, визначення моральних принципів та цінностей, які здатні допомогти людині розібратися в особливостях моральних взаємин у нових соціальних умовах.

У сучасних умовах гуманістична, особистісно зорієнтована система навчання і виховання є основою процесу Е. в. людини. Її змістову основу складають етичні знання про людину як найвищу цінність та мету. Вони містяться у працях видатних мислителів минулого, народній педагогіці, яка ґрунтується на нац. спадщині та традиціях, етичних релігійних повчаннях, творах літератури та мистецтва.

Е. в. має цілісний, системний характер і передбачає не тільки формування свідомості людини шляхом засвоєння нею основних категорій етики: добра, гідності, чесності, обов'язку, відповідальності тощо, а й розвиток її емоційно-почуттєвої сфери, практичних навичок спілкування з ровесниками, вчителями, батьками, визначення морального змісту різних життєвих проблем, вміння знаходити рішення у повсякденних життєвих ситуаціях, відповідно до норм етики, прогнозування наслідків своєї поведінки. Основними методами Е. в. є приклад, переконання, заохочення, стимулювання, привчання, вправи, наслідування, рішення ситуативних завдань (моральних дилем), аналіз і самоаналіз особистістю своїх учинків тощо.

Ефективність та результативність Е. в. можуть бути оцінені за такими критеріями: когнітивний (знання про основні моральні категорії, правила поведінки, особистісна цінність деяких моральних

вимог, усвідомлення їх та переконаність у них, розуміння сенсу моральних норм у суспільному житті як його регуляторів), оцінювально-емоційний (суспільно значущі потреби й мотиви поведінки, прагнення до самооцінки та самоконтролю вихованцями своїх дій і поведінки, виявлення емоційно-вольової сторони регулювання поведінки), ціннісний (усвідомлення етичних цінностей і норм), поведінковий (мобілізація необхідних моральних знань для прийняття необхідних рішень у ситуаціях морального вибору, закріплення у повсякденній поведінці правил етикету, доброзичливість у стосунках з іншими людьми тощо), рефлексивний (єдність знань—почуттів—поведінки особистості, здатність до самоаналізу своїх дій та вчинків).

- Лит.:* 1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012.
2. Журба К. Виховання емсіологічних цінностей у школярів основної і старшої школи: практичний аспект // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал. 2018. № 6. С.113—117.
3. Сухомлинський В. А. Хрестоматія по етике. М., 1990.

Л. Л. Хоружа

ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА (від гр. *ethnos* — плем'я, народ) — наука про традиційно-побутову культуру дітей; вивчення особливостей дитячого побуту, звичаїв, мови і культури у пед. контексті. Уже в досить ранніх розвідках етнографів, які вивчали спосіб життя народу, трапляються описи методів і засобів виховання та навчання дітей, характеру їхніх взаємовідносин з дорослими та між собою, типів вікової стратифікації (соціальної диференціації), обрядів переходу з одного вікового періоду в інший тощо. Проте ці дослідження мають досить випадковий характер, оскільки в цілому стосуються побуту дорослих. Причина цього полягає не лише у складності і специфічності досліджень дитини, дитячого гурту, існуванні бар'єра між дослідником і дитиною. Річ ще й у тім, що дослідники конкретно не ставили завдань спеціально дослідити дитяче життя нарівні з дослідженнями побуту дорослих. З 2-ї пол. XIX — поч. XX ст. з'являються окремі розвідки і студії зарубіжних учених щодо дитинства Англії (Г. Спенсер, Е. Тейлор), Франції (Ш. Летурно, Д. Фрезер), Німеччини (Е. Вестермарк, Г. Глоос) та ін. Але ці дослідження в основному розглядали пісні, загадки, скоромовки, казки, ігри та забавки,

омінаючи або торкаючись лише частково багатьох цікавих сторінок дитячого буття.

У Російській імперії, до складу якої входила Україна, вже з XIX ст. під впливом західної науки починає розвиватися етнографія. До цього періоду належать матеріали, що стосуються способу життя дитини (А. Терещенко «Быт русского народа» (1846); М. Костомаров «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа» (1860); В. Семевський «Домашний быт и обычаи крестьян во второй половине XVIII ст.» (1882); А. Желобовський «Семья по убеждениям русского народа, выраженным в пословицах и других произведениях народнопоэтического творчества» (1892)). Проте й ці дослідження не містять цілісного підходу до світу дитинства. Тут докладно описуються умови й обставини пологів, способи носіння чи сповивання дитини, дитяча люлька, ігри, іграшки, але становище дітей у сім'ї, суспільстві, їхні стосунки з дорослими, весь суспільний бік проблеми дитинства, як правило, не були об'єктом спеціального аналізу.

У даних дослідженнях жодним словом не згадується про українських дітей, ніби такого народу не існувало зовсім.

Починаючи з 2-ї пол. XIX ст., завдяки етнографічній діяльності укр. громад, предметом вивчення стала укр. нац. культура, в т. ч. й Е. д. (П. Чубинський «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом» (1872—1878); П. Чубинський, О. Русов «Программа для собиранія этнографических и статистических данных» (1873); М. Драгоманов «Малорусские народные предания и рассказы» (1876); М. Сумцов «О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка» (1880); С. Исаевич «Малорусские народные игры окрестностей Переяслава» (1887); Т. Рильський «К изучению украинского народного мировоззрения» (1890); П. Житецький «Малорусские вирши правоучительного содержания» (1892); Б. Грінченко «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1893); Д. Мороз «Родины и хрестинь» (1893); В. Ястребов «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветинском и Александрийском уездах Херсонской губернии» (1897); П. Иванов «Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Херсонской губернии» (1897) та ін.).

Як правило, у своїх етнографічних розвідках дослідники цього періоду також не виокремлювали

до стану «знання», від «нерозуміння» до «розуміння», від «невміння» до «уміння», від безпорадності до самостійності.

Розв'язання пед. задачі характеризуються тим, що при аналізі ситуації педагог свідомо спирається на певну систему правил і вимог, він цілеспрямовано вибирає з «арсеналу» пед. науки і практики ефективні засоби для розв'язання даної задачі стосовно конкретних умов. Водночас педагог планує порядок своїх дій і вчинків. На завершення виконаної роботи він з позиції психол. науки аналізує дані про зміни, що відбулися з людиною. Для профес. вирішення пед. задач треба спеціально готуватися, опанувати особливості роботи в галузі освіти і виховання людини. Профес. досвід і майстерність набуваються в ході розв'язання пед. задач.

П. д. можна представити як єдність мети, мотивів, дій (операцій), результату. Системоутворюючою характеристикою діяльності, у т. ч. пед., є мета.

Н. Кузьміна виділила в структурі П. д. три взаємопов'язані компоненти: конструктивний, організаторський і комунікативний. Для успішного здійснення цих функціональних видів П. д. необхідні відповідні здібності, що виявляються в уміннях.

Лит.: 1. Албюханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. М., 1980. 2. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. Минск, 1990. 3. Анисимов О. С. Методологическая культура педагогической деятельности и мышления. М., 1991. 4. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя. М., 1990. 5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1997. 6. Сагатовский В. Н. Философские основания педагогической деятельности // Вестник высшей школы. 1987. 7. Сагатовский В. Н. Деятельность как категория, мировоззренческая установка и методологический принцип. М., 1995.

М. Б. Євтух

ПЕДАГОГІЧНА ЕТИКА — відносно самостійний розділ етичної науки (профес. етики), яка конкретизує загальнолюдські принципи моралі відповідно до умов профес.-пед. діяльності.

З точки зору філос. науки П. е. вивчає особливості пед. моралі, обґрунтовує її принципи і з'ясовує специфіку реалізації принципів загальної моралі у сфері пед. праці, розкриває її функції, категорії, а також вивчає зміст моральної діяльності педагога

загалом, охоплюючи моральні взаємини в пед. середовищі. Вчені зазначають, що профес. етика вчителя визначається як теорія, що поєднує мораль з педагогікою, і подальший розвиток профес. етики передбачає зближення етики з педагогікою.

П. е. охоплює соціально значимі елементи суспільної моралі, виступає інтегративною характеристикою профес. діяльності вчителя, визначає морально-етичні вимоги до нього та відображає ступінь їх трансформації у свідомості й поведінці педагога. П. е. відображає внутрішню культуру, моральні цінності педагога, виступає критерієм особистісного зростання, має узагальнюючий вплив на формування профес. важливих якостей педагога. П. е. як галузь профес. етики пройшла в своєму розвитку шлях від абстрактного ідеалу педагога до комплексного інтегративного утворення, базової ідеї функціонування багатьох пед. систем, основу яких складають ідеї гуманного ставлення педагога до учнів, їхньої психол. підтримки, ініціативи, творчості, відповідальності, особистого прикладу поведінки, доброти, співчуття, свободи самовизначення тощо. На основі загальних принципів моралі протягом істор. часу формувалися кодекси профес. поведінки вчителя, котрі поряд із загальноморальними правилами увібрали досвід і особливості пед. професії.

П. е. має дві форми прояву: статичну і динамічну. Статична форма характеризує рівень сформованості моральних цінностей та принципів педагога і відбиває наявний рівень його П. е. Завдяки динамічній формі створюються умови для пед. рефлексії, самовдосконалення, вибору оптимальних профес.-особистісних орієнтирів та шляхів взаємодії педагога з усіма учасниками освітнього процесу. Діалектика розвитку П. е. особистості полягає у взаємодії статичної і динамічної її форм, що може відбуватися у процесі профес. діяльності і вдосконалення.

Дослідники проблем П. е. — В. Андреев, Г. Васянович, Е. Гришин, В. Наумчик, С. Савченко, І. Синиця, В. Писаренко, Л. Хоружа, В. Чернокозова, І. Чернокозов, Л. Шевченко та інші — розглядають П. е. у взаємозв'язку із духовною культурою педагога як засіб його розвитку та самореалізації, що виявляється у різних ситуаціях морального вибору і моральної діяльності в процесі розв'язання пед. завдань.

Змістовою вимогою до поведінки педагога у його стосунках з учасниками освітнього процесу є

дотримання ним норм П. е. Загальновизнаними нормами вважають любов до дітей, особисту відповідальність за наслідки своїх вчинків, повагу до особистості та її прав, сприйняття вихованця таким, яким він є, конфіденційність, доброзичливість, чесність та відкритість, віру в найкраще, справедливість, комунікативність, високий рівень зовнішньої та внутрішньої культури тощо.

Предметом П. е. є пед. умови, закономірності, принципи виявлення моралі у свідомості, поведінці, взаєминах та діяльності педагога, правила розвитку та саморозвитку його профес. культури у різних ситуаціях морального вибору в процесі рішення пед. завдань. Мета П. е. допомогти педагогу зрозуміти та оцінити свої профес.-особистісні надбання та недоліки, спонукати себе до морального вдосконалення, самореалізації на демократичних і гуманістичних засадах

Профес. етика педагога має такі особливості а) об'єкт праці — людина, б) відповідальність за майбутнє людини, в) складність професії у психол. та організаційному аспектах, г) вчитель — завжди моральний приклад для своїх вихованців.

Більшість дослідників виділяють у структурі П. е. такі її складові: зміст (моральна свідомість, моральні взаємини, моральна діяльність), категорії (пед. справедливість, профес. честь та гідність, обов'язок, відповідальність, пед. авторитет), принципи (гуманізм, пед. оптимізм, демократизм, повага і вимогливість до особистості, довіра, єдність слова та діла), функції (регулятивна — основна, пізнавально-інформ., оціночно орієнтовна, організаційно-виховна, мотиваційна, соціокультурна).

У своєму змісті, функціях і методах П. е. є органічною частиною кожної пед. дії. Усі стосунки, що складаються в умовах пед. діяльності, є похідними від рівня сформованості у вчителя його профес. етики. Формою реалізації пед. моралі в діяльності вчителя є пед. такт. Він характеризує почуття міри вчителя у спілкуванні з дітьми або в ін. сферах профес. діяльності.

На сьогодні формування П. е. сучасного вчителя є соціально значимою проблемою, розв'язання якої суттєво впливає на гуманізацію та демократизацію шкільної освіти, впровадження особистісно зорієнтованих технологій навчання та виховання школярів.

Лит.: 1. Васянович Г. П. Педагогічна етика. Львів, 2005. 2. Мишаткіна Т. В. Педагогическая этика. Ростов н/Д, 2004. 3. Зайченко І. В., Теслюк В. М., Каленський А. А. Основи педагогічної

майстерності та етика викладача вищої школи: підручник. Київ: Ліра-К, 2017. 484 с. 4. Хоружа Л. Л. Інваріантність та варіативність професійної діяльності викладача вищої школи в епоху змін // Теорія і методика професійно-педагогічної підготовки освітянських кадрів: акмеологічні аспекти. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Д. Драгоманова, 2018. С. 40–58.

Л. Л. Хоружа

ПЕДАГОГІЧНА ЗАНЕДБАНІСТЬ –

несформованість особистості дитини як суб'єкта навч.-пізнавальної, ігрової та інших видів діяльності, зумовлена недоліками виховної і освітньої роботи переважно у дошкільному та молодшому шкільному віці. Зазвичай проявами П. з. називають відсутність необхідного запасу знань, недостатнє володіння способами і прийомами їх здобування, несформованість пізнавальних і навч. мотивів, а також відхилення від норми у поведінці, зумовлене недостатнім засвоєнням моральних норм. П. з. є наслідком негативного впливу середовища і помилками у вихованні і навчанні. Причинами П. з. у дошкільному віці є низький культурний рівень сім'ї, дефіцит спілкування з батьками, бездоглядність, а також потуральна чи домінуюча гіперпротекція, недоліки дошкільного навчання і виховання, через що дитина приходить до школи не готовою до навчання. Невідповідність змісту і методів навчання можливостям розвитку такої дитини призводить до стійких труднощів у навчанні та виникнення вторинних ускладнень у формуванні її особистості.

Основні прояви П. з. у молодшому шкільному віці – стійка неуспішність навчання, негативне ставлення до школи, недотримання правил поведінки, порушення взаємин з однокласниками та пошук емоційного комфорту і психол. підтримки поза сім'єю і школою. У підлітковому та старшому шкільному віці П. з. ускладнюється порушенням соціальної адаптації, часто призводить до асоціальної поведінки. Під час вивчення інтелектуальної діяльності учнів, що стійко не встигають, було введено поняття ранньої та пізньої П. з. Первинна П. з. обмежується сферою знань та вмій, несформованістю навч. мотивів. Для вторинної П. з., яка починається в ранньому дитинстві і триває довго, характерні якісні зміни в інтелектуальній діяльності: знижується гнучкість, критичність,

знань, вмінь, навичок, ставлення та поведінки людини, необхідних для ухвалення важливих фінансових рішень та для досягнення особистого фінансового добробуту».

Для того щоб бути фінансово грамотною людиною треба навчитися самостійно застосовувати основні фінансові інструменти, вміти аналізувати інформацію про ситуацію на фінансових ринках. Є дві головні особливості фінансово грамотної людини. Перша: її витрати ніколи не перевищують доходи. Друга: будь-яка позитивна різниця між місячним доходом і витратами пускається в інвестиції будь-якої форми.

Знання фінансів, спроможність приймати обґрунтовані рішення щодо користування фінансовими послугами, вміння управляти особистими коштами дозволяє накопичувати багатство і поступово підвищувати свої фінансові можливості.

Таким чином, у загальному розумінні Ф. г. – це те, як ми ставимося до грошей, управляємо фінансами, плануємо майбутнє.

Підвищення Ф. г. – це безперервний процес. Тому потрібно постійно вивчати світ сучасних фінансів, опановувати нові фінансові інструменти, ефективно користуватися різноманітними фінансовими продуктами та послугами для примноження власних коштів і забезпечення фінансової незалежності.

У зарубіжних країнах лідером підвищення Ф. г. є різні інституції, проте часто ця функція належить центральному банку або міністерству фінансів. В Україні упродовж останніх років Нац. банк регулярно проводить заходи, спрямовані на підвищення Ф. г. українців.

За даними дослідження USAID «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні» рівень Ф. г. населення України становить 11,2 (з 21). Показник Ф. г. українців знаходиться на одному рівні з показником Польщі – найнижчим значенням індексу Ф. г. серед 30 країн, які брали участь в опитуванні ОЕСР у 2016 р. Отримані результати підтверджують необхідність активізації роботи у сфері Ф. г. на нац. рівні, здобуття знань і навичок дітьми та молоддю щодо управління особистими фінансами ще під час навчання у школі та закладах вищої освіти.

Лит.: 1. OECD (2018). OECD/INFE Toolkit for measuring financial literacy and financial inclusion. P. 4. 2. Важливість фінансової грамотності та міжнародний досвід / Національний банк України. URL: /https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=83136318. 3. OECD (2016). OECD/INFE International Survey of Adult Financial Literacy Competencies. P. 8.

О. Л. Феценко

ФІНАНСУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ – процеси формування цільових фондів фінансових ресурсів та цільове спрямування цих ресурсів на здійснення основного, другорядних та допоміжних видів економічної діяльності інституційними одиницями, що входять до системи освіти. Держ. фінансування держ. і комунальних закладів освіти та ін. суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти регулюється Бюджетним кодексом України, нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування. Недерж. фінансування системи освіти здійснюється недерж. інституційними одиницями відповідно до прийнятих ними рішень у межах законодавства.

Лит.: 1. Бюджетний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>. 2. Економічна теорія: Політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. 8-ме вид., перероб. і допов. Київ: Знання, 2012. 702 с. 3. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (п. 25 ч. 1 ст. 1).

Ю. М. Вітренко

ФОКУС ОСВІТНЬОЇ ПРОГРАМИ є одним із важливих етапів проектування освітньої програми. Як складова її структури, Ф. о. п. зазначає зорієнтованість програми на різні види освіти: загальну академічну, спеціальну або комбінацію обох. При цьому загальна ступенева програма фокусується на широкому представленні предметної області. Спеціальна (фахова) програма фокусується на більш глибокому розумінні предмета або предметів. У багатьох випадках це має комбінований характер.

Лит.: 1. Методичні рекомендації для розроблення профілів ступеневих програм, включаючи програмні компетентності та програмні результати навчання / пер. з англ. Нац. експерта з реформування вищої освіти Програми Еразмус+, д-ра техн. наук, проф. Ю. М. Рашкевича. Київ: ТОВ «Поліграф плюс», 2016. 80 с.

Л. Л. Хоружа

ФОРМАЛІЗМ У ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ (НАВЧАННІ) (далі — Ф. о. п.) пов'язується в основному з низьким рівнем мотивації учнів до навчання, що призводить до механічного заучування навч. матеріалу без достатнього розуміння і вміння застосовувати його на практиці, що впливає на якість отриманих освітніх результатів. Головними причинами формалізму в знаннях є абстрактність у навчанні, недостатнє дотримання дидактичних принципів наочності, свідомості й активності.